

УДК 343.85

В. С. Батиргареева, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СПЕЦІАЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Наукову статтю присвячено аналізу можливостей і з'ясуванню місця в системі засобів запобігання злочинності в Україні такого іншого кримінально-правового наслідку, передбаченого Кримінальним кодексом України, як спеціальна конфіскація. Визначається, що трьома цілями цього засобу є: 1) загальна і спеціальна превенція; 2) відновлення соціальної справедливості та 3) відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної вчиненням злочину шкоди.

Ключові слова: спеціальна конфіскація, запобігання злочинності, цілі застосування спеціальної конфіскації.

Сьогодні в системі запобігання злочинності в Україні чільне місце відводиться такому засобу кримінально-правового впливу, передбаченому нормами кримінального та кримінально-процесуального права, як спеціальна конфіскація майна, під якою згідно із ст. 96¹ розуміється примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу. Незважаючи на триваючі й досі у правовій науці та на практиці дискусії із приводу галузевої приналежності, цілей і процедури реалізації даного інституту, визначення переліку злочинів, за які спеціальна конфіскація має застосовуватися, та перспектив удосконалення останньої у вітчизняному законодавстві, потенціал і можливості цього заходу кримінально-правового впливу під час здійснення запобіжної діяльності злочинності, на наш погляд, досить і досить значні. Злочинність як один із хворобливих проявів соціального організму є «чутливим» до застосування цього достатньо радикального заходу, що має потужний «оздоровлюючий» ефект.

У зв'язку із цим уявляється корисним розглянути запобіжний ефект, яким вирізняється спеціальна конфіскація та який входить до кола інтересів кримінологічної науки. Але спочатку зробимо зауваження методологічного характеру, що уточнить сферу та можливості застосування спеціальної конфіскації у сфері боротьби зі злочинними проявами.

Поняття спеціальної конфіскації, як визначено вище, надається в КК. У цьому ж нормативно-правовому акті зазначаються й випадки застосування спеціальної конфіскації (ст. 96²). Про спеціальну конфіскацію та випадки її застосування згадується так само у Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 100). Якщо виходити із співвідношення обсягу кримінально-правового поняття конфіскації та випадків її застосування, указаних у ст. 96² КК і ст. 100 КПК, то коло подібних випадків логічно виявляється значно ширшим, ніж це передбачено у ст. 96¹ КК, в якому вказується тільки на матеріально-правову підставу її застосування – можливість застосування такої конфіскації за злочини лише у випадках, *передбачених в Особливій частині* цього Кодексу. До того ж нормами кримінально-процесуального законодавства чітко не зазначається, на яке майно, матеріальні цінності та інше поширюється статус спеціальної конфіскації, а на яке з означеного – статус речових доказів. Не вдаючись до можливих суперечок щодо того, чи слід виділяти за ст. 100 КПК України окремо предмети, що підлягають вилученню у порядку реалізації спеціальної конфіскації, передбаченої положеннями КК, та окремо інші предмети, що вилучаються у злочинців як речові докази за кримінально-процесуальними підставами, лише зауважимо, що для аналізу запобіжних можливостей того чи іншого заходу впливу на злочинність (звісно ж, із кримінологічних позицій) є важливим не розв'язання питання щодо «справжньої» нормативної природи цього заходу, а саме факт усунення перш за все матеріальної основи для продовження злочинної діяльності за допомогою *вилучення* у злочинців певних предметів, майна, цінностей тощо. Намагаючись установити логіку в законодавчому підході, приймемо за точку відліку те, що всі випадки вилучення переліченого вище набувають форми: а) спеціальної конфіскації (у вузькому значенні слова), передбаченої

ст. 96¹ КК, або б) вилучення, що здійснюється у порядку формування доказової бази, передбаченому нормами кримінального процесу (у широкому сенсі слова), тобто ті випадки, які прямо не можна віднести до тих, на які поширюється положення ст. 96¹ КК. Другу групу випадків (до остаточного розв'язання питання щодо правового статусу фактичного існування двох видів спеціальної конфіскації) умовно можна назвати спеціальною конфіскацією з додаванням слова «субсидіарна». Але в подальшому з метою зручності у межах цієї публікації для обох окреслених випадків ми будемо вживати єдиний термін «спеціальна конфіскація».

Розглядаючи питання ефективності спеціальної конфіскації як засобу запобігання, відмітимо, що вона застосовується при вчиненні багатьох злочинів так званої економічної спрямованості, тобто злочинів, вчинення яких зумовлюється здебільшого корисливим інтересом винного з метою отримання ним певної вигоди. Якщо виходити із прямої вказівки законодавця на спеціальну конфіскацію у статтях КК, то вона застосовується, зокрема, за злочини у сфері господарської та службової діяльності, професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, злочини проти довкілля, злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, злочини проти здоров'я населення та ін. Однак у той же час важко уявити крадіжку або розбій без грошей, цінностей, майна, які викрадаються винними та від яких потім злочинець можливо отримує дохід; вбивство або тяжке тілесне ушкодження за допомогою холодної зброї без наявності самої цієї зброї; бандитизм без вогнепальної зброї тощо. Але тут спеціальна конфіскація у відповідних статтях, частинах статей закону про кримінальну відповідальність не передбачена, проте майно, що послужило, наприклад, знаряддям заподіяння шкоди життю та здоров'ю потерпілого (ніж, сокира, холодна чи вогнепальна зброя та ін.), викрадені речі, що виявилися предметом злочинного посягання, вилучатимуться у кримінально-процесуальному порядку як речові докази. Тому при кримінологічному аналізі ефективності спеціальної конфіскації як запобіжного засобу у боротьбі зі злочинністю не треба також забувати й про значну кількість інших злочинів, учинення яких за логікою тягне вживання цього

засобу, про який прямо й не згадується у конкретних статтях закону про кримінальну відповідальність.

У будь-якому разі метою спеціальної конфіскації в системі заходів запобігання злочинності є, по-перше, упередження продовження у майбутньому тією чи іншою особою злочинної діяльності (принаймні запобігання вчиненню повторних злочинів); по-друге, відновлення соціальної справедливості шляхом, зокрема, вилучення в особи, винної у вчиненні злочину, грошей, цінностей, іншого майна, що були предметом кримінального правопорушення або які перетворені на будь-яке майно (іншими словами, доходів від майна, здобутого злочинним шляхом); по-третє, відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, спричинених власнику (законному володільцю). При цьому слід відмітити, що нерідко застосування спеціальної конфіскації переслідує одразу кілька цілей – відшкодування потерпілому завданих збитків та відновлення соціальної справедливості, запобігання продовженню злочинної діяльності та усунення заподіяної шкоди або всі разом.

Як зазначається у спеціальній літературі, очевидною є запобіжна роль конфіскації майна, але не як зупиняючого чинника побоювання покарання, а як заходу, безпосередньо спрямованого на позбавлення можливості використання злочинцем незаконно отриманих засобів для вчинення нових злочинів¹. Разом із тим дієвий запобіжний ефект має конфіскація знарядь, засобів, обладнання та ін., спеціально пристосованих для вчинення злочину або тих із них, що, володіючи необхідними споживчими якостями, полегшили його вчинення. Ідеться, наприклад, про випадки конфіскації наявних у сучасного криміналітету різних видів зброї, спеціальної технічної апаратури, призначеної для стеження за потерпілим, так званого злодійського інвентарю, виготовлення якого потребує певних знань та вмінь, різноманітних засобів браконьєрства, технічних механізмів та машин для незаконного видобування корисних копалин або зняття поверхневого шару землі тощо. Так, аналіз даних кримінально-правової статистики останніх років свідчить про достатньо високий

¹ Канубриков В. А. Принцип законности и конфискация имущества как средство предупреждения преступлений / В. А. Канубриков // Грамота. – 2011. – № 6 (12) : в 3 ч. Ч. 1. – С. 96.

рівень злочинів, що вчинені з використанням зброї та вибухових речовин. Із використанням вогнепальної зброї або вибухових речовин у 2007 р. вчинено 329 злочинів (у тому числі 78 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 16 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2008 р. – 334 злочини (включаючи 87 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 9 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2009 р. – 438 (з них 110 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 14 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2010 р. – 385 (у тому числі 88 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 6 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2011 р. – 433 (з них 120 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 17 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2012 р. станом на 20 листопада – 369 (з них 86 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 18 умисних тяжких тілесних ушкоджень). Щороку правоохоронними органами при розкритті фактів бандитизму і розбійних нападів у злочинців вилучаються сотні одиниць вогнепальної зброї, лише незначну частину якої було зареєстровано (це, як правило, мисливські рушниці), а іншу – незаконно виготовлено або придбано. До цього слід додати, що з незаконного обігу правоохоронними органами кожного року вилучаються понад 3 тис. одиниць вогнепальної зброї, ще більше одиниць холодної зброї, сотні кілограмів вибухових речовин, сотні тисяч патронів до вогнепальної зброї тощо.

Таким чином, шляхом застосування такого засобу, як спеціальна конфіскація, усуваються умови, що сприяють вчиненню нових або продовженню розпочатих злочинів із боку певних осіб, тим самим досягається завдання запобігання злочинам. Причому в даному разі це запобігання має характер *спеціальної* превенції, звернутої до конкретно визначеного кола осіб, які вже порушили межу кримінального закону. Але ж норми права про спеціальну конфіскацію так само виконують роль *загальної* превенції злочинності, оскільки існуючі нормативні положення сповіщають, попереджають невизначене коло осіб про можливість позбавлення потенціальних злочинців грошей, цінностей, іншого майна, здобутого, наприклад, у результаті вчинення злочинного діяння, навіть якщо таке майно буде долучено до майна, набутого у законний спосіб, або про мож-

лівість стягнення відповідної грошової суми в порядку спеціальної конфіскації, якщо воно (мається на увазі майно) буде витрачено, відчужено та ін. Це саме можна стверджувати й щодо випадків спеціальної конфіскації грошей, цінностей та іншого майна, що призначалося (використовувалося) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та (або) матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення.

Уявляється, що в цілому норми про спеціальну конфіскацію доцільно означити як норми права із прямим превентивним ефектом загального та спеціального характеру, законність застосування яких, «безспірно, підвищує популярність у суспільстві кримінальних законів, що дозволяють державі розраховувати на їх запобіжний ефект»¹. Хоча не можна не звернути увагу й на те, що, наприклад, за даними Н. В. Нетеси, у судовій практиці у 35,1 % випадків незаконно видобуті корисні копалини та знаряддя їх видобування не вилучаються внаслідок порушення процесуального порядку визнання їх речовими доказами².

Відновлювання соціальної справедливості, якої прагнуть досягти під час застосування спеціальної конфіскації, на наш погляд, слід розцінювати в якості важливішого завдання вжиття запобіжних заходів, покликаних стримувати злочинність. Таке відновлення справедливості здійснюється стосовно як суспільства в цілому, так і щодо потерпілого зокрема, чим відновлюється порушений стан безпеки і спокою соціуму. Причому відновлення має бути «пропорційним» як характеру й ступеня суспільної небезпечності злочину, обставинам його здійснення, так і особі злочинця. Відновлення соціальної справедливості за допомогою спеціальної конфіскації передбачає, з одного боку, можливість відшкодування завданої шкоди, а з другого – необхідність дотримання певних меж поновлення цієї справедливості. Тобто позбавлення або обмеження прав і свобод винних при застосуванні спеціальної конфіскації мають бути співрозмірними тим позбавленням та стражданням, яких за-

¹ Канубриков В. А. Принцип законности и конфискация имущества как средство предупреждения преступлений / В. А. Канубриков // Грамота. – 2011. – № 6 (12) : в 3 ч. Ч. 1. – С. 96.

² Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія / Н. В. Нетеса. – Х. : Право, 2013. – С. 252.

знали потерпілі внаслідок вчинення злочину. У протилежному разі цей запобіжний захід виявлятиметься неефективним, оскільки порушення цієї співрозмірності в бік збільшення обсягу обмежень, завдання винному надмірних позбавлень сприйматиметься ним як порушення принципу законності, балансу цієї справедливості, а так само сприятиме культивуванню у нього почуття озлобленості, негуманності до нього та ін.

Спробуємо пояснити цю тезу на гіпотетичному прикладі. Наприклад, людина, в якій основним засобом заробітку є автомобіль, що вона використовує для перевезень людей або будь-яких товарів, погоджується вчинити контрабанду, передбачену ст. 201 КК. Як засіб учинення кримінального правопорушення автомобіль, безумовно, підлягає спеціальній конфіскації. Або, наприклад, екскаватор, який винна особа зазвичай використовує для здійснення будь-яких законних робіт, що є основним джерелом існування для цієї особи та її родини, одного разу ця особа вирішує здійснити його експлуатацію під час незаконного видобування корисної копалини – піску, що заборонено ст. 240 КК. Як автомобіль, так і екскаватор, будучи засобами вчинення кримінальних правопорушень, безумовно, підлягають спеціальній конфіскації. Однак у цьому разі небезпідставними уявляються запитання: чи відповідають межі соціальної справедливості, що відновлюється за допомогою застосування спеціальної конфіскації, тим обмеженням і позбавленням, якими супроводжуватиметься подальше життя не лише для самого винного, а й, можливо, для інших осіб, відповідальність за долю яких несе останній; чи не призведе такий захід у майбутньому до ускладнення процесів пристосування близьких та рідних винному осіб до життя у сучасних непростих економічних умовах; чи не буде порушений баланс між необхідністю вживання даного заходу та надмірністю наслідків від його вживання? Очевидно, відповіді на ці запитання у будь-якому разі мають зняти проблему додаткового карального тягаря не лише стосовно винного, а й щодо інших осіб, права яких можуть бути так чи інакше обмежені.

Ще один важливий аспект спеціальної конфіскації в системі заходів запобігання злочинності, як зазначено вище, убачається у *відшкодуванні завданого збитку або усуненні заподіяної шкоди*,

спричинених власнику (законному володільцю). Хоча цей засіб фактично застосовується на етапі посткримінальної поведінки винного, але, з одного боку, повернення грошей, цінностей та іншого майна потерпілому або особі, матеріальні цінності якої використовувалися без її відома про їх незаконне використання, відповідає загальним уявленням про справедливість, усуває дисбаланс у майновій сфері, який створюється внаслідок позбавлення або «запозичення» певного майна винним, а з другого боку, попутно усуваються умови подальшої віктимізації людини, оскільки потерпання від злочину одного разу змушує її бути більш обачною, щоб уникнути подібної ситуації вдруге, втретє.

Особливістю спеціальної конфіскації є й те, що відшкодування потерпілому завданого збитку можливе і за рахунок застосування спеціальної конфіскації до третіх осіб, які безпосередньо не брали участі у вчиненні злочину, але в будь-який спосіб отримали прибуток від злочинної діяльності (у вигляді грошей, цінностей, іншого майна), наприклад, як родичі та близькі винного, його правонаступники тощо, за умови, що вони знали або мали б знати про джерело походження цього майна. Таким чином, запобіжний ефект спеціальної конфіскації може поширюватися на певне коло осіб, які у той чи інший спосіб пов'язані із майном злочинного походження, що потребує від них уважного ставлення до джерела походження майна. Завдяки законодавчому закріпленню такої можливості максимально забезпечуються у тому числі й інтереси відновлення майнової сфери потерпілих осіб.

У кримінології спеціальна конфіскація становить інтерес не лише з позиції виміру її запобіжних можливостей, а й у ракурсі теоретичних конструкцій, якими оперує ця наука. Так, на обрання з певного переліку конкретних заходів щодо упередження вчинення тих чи інших злочинів, принаймні їх повторення, указує, зокрема, коло предметів злочинних посягань, засобів та знарядь вчинення злочину, аналіз яких входить до кримінологічної характеристики злочинного діяння. Крім того, у межах кримінологічної характеристики особи злочинця досліджується й спосіб життя останнього, що, у свою чергу, може бути пов'язаний із певним видом економічної діяльності, що приносить злочинцю відчутний прибуток і поштов-

хом до якої могли стати гроші, цінності, інше майно, свого часу здобуті злочинним шляхом. Тобто перелічені факти входять до кола наукових інтересів кримінолога в межах або кримінологічного аналізу того чи іншого виду злочинності, або кримінологічної характеристики особи злочинця. Отже, подібні відомості попутно орієнтують дослідника на запропонування найбільш дієвих засобів, що матимуть неабиякий запобіжний ефект. Оскільки не можна після викриття злочину ці факти залишати без уваги, то й виникає проблема відповідної реакції держави на подібний спосіб життя людини, упередження у подальшому протиправної поведінки та ін. І знову ж засобом, який здатен припинити такий стан речей, виявляється вживання за вчинення злочинного діяння конфіскації майна. Тобто зазначені кримінологічні конструкції орієнтують правозастосувача на обрання й застосування найбільш дієвих засобів запобігання злочинності. Уявляється, що в цьому ракурсі проблематика спеціальної конфіскації входить до кола наукових інтересів не лише кримінального права та кримінального процесу, а й кримінологічної науки.

Научная статья посвящена анализу возможностей и выяснению места в системе мер предупреждения преступности в Украине такого иного уголовно-правового последствия, предусмотренного Уголовным кодексом Украины, как специальная конфискация. Определяется, что тремя целями данного средства являются: 1) общая и специальная превенция; 2) восстановление социальной справедливости и 3) возмещение причиненного ущерба либо устранение причиненного совершением преступления вреда.

The scientific article is devoted to the analysis of opportunities and discovering the place of special confiscation as other penal consequences, foreseen by Criminal code of Ukraine, in the system of crime prevention in Ukraine. It has been determined that the three targets of the mentioned tool are: 1) general and special prevention; 2) restoring social justice and 3) compensation the caused damage or eliminating the damage, caused by the committed crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ НАПрН України (протокол №4 від 12 березня 2014 р.).